

1876 ANAYASASI (KANUN-I ESÂSÎ) VE İLK OSMANLI PARLAMENTOSU¹

THE CONSTITUTION OF 1876 (KANUN-I ESÂSÎ) AND THE FIRST OTTOMAN PARLIAMENT

Fatma SARIASLAN²

ÖZET

İlk Osmanlı Anayasası 1876 (1293) Kanun-ı Esâsîsi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu durumdan ancak meşruti bir yönetime geçilerek kurularabileceği inancına sahip Yeni (Genç) Osmanlılar olarak bilinen Batı eğitimi almış Osmanlı aydınlarının çabalarıyla gündeme gelmiştir. Kanun-ı Esâsî'de aynı zamanda hükümdarın iradesiyle kayıtlı da olsa bir parlamento öngörülmüştür. Bu bağlamda, Kanun-ı Esâsî, hukukî anlamda hükümdarın tek taraflı tasarrufundan kaynaklanan bir metin olmakla birlikte, uzun soluklu Osmanlı yönetim geleneği olan monarşiden meşruti monarşiye evrilme noktasında önemli bir kilometre taşıdır. Bu itibarla çalışmada, Kanun-ı Esâsî ve bu belge bağlamında Osmanlı Parlamentosu, hukuki bağlamın yanı sıra siyasi ve tarihi eksende incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: 1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî), Meclis, Yasama, Meşrutiyet, Yeni Osmanlılar.

-
- 1 Araştırma Makalesi
Makale gönderim tarihi: 03.11.2022
Makale kabul tarihi: 31.01.2023
 - 2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
E-posta: fatma.sariaslan@medeniyet.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9295-6477>

ABSTRACT

The first Ottoman Constitution, Kanun-ı Esâsî 1876 (1293), came to the fore with the efforts of Western-educated Ottoman intellectuals, known as New (Young) Ottomans, who believed that the Ottoman Empire could only be saved from the situation it was in through a constitutional government. At the same time, a parliament was envisaged in the Kanun-ı Esâsî, even if it was registered with the will of the monarch. In this context, although the Kanun-ı Esâsî is a text arising from the unilateral disposition of the ruler in the legal sense, it is an essential milestone in the evolution from the monarchy, a long-standing Ottoman administrative tradition, to the constitutional monarchy. In this respect, in this study, the Kanun-ı Esâsî and the Ottoman Parliament in the context of this document are examined in the political and historical axis as well as the legal context.

Key Words: *The Constitution of 1876 (Kanun-ı Esâsî), Parliament, Legislation, Constitutionalism, Young Ottomans.*

GİRİŞ

En genel anlamıyla “kimin, neyi, ne zaman ve nasıl alacağıının” mücadelesi³ olarak tanımlanan siyaset, bağlayıcı karar alma gücü bulunan kurum ve kişilerin toplumun değer ve kaynaklarının nasıl tahsis edileceği ve yönetileceğine ilişkin kararı verdikleri bir bölüşüm sürecidir.⁴ Giddens’in “dönüştürücü kapasite”⁵ olarak nitelendirdiği iktidar ise, içinde bulunulan bağlamı şekillendirme kapasitesi ile ilgilidir ve daha ziyade etki etme ya da başkaları üzerinde otorite ve kontrol kurma kabiliyeti olarak tanımlanır. İktidar sahibi olmak ‘hükmeden’ yani ‘hükümet’ olmak anlamına gelmektedir. Bu bağlamda modern yönetim sistemlerinde hükümetlerin örgütlenme biçimi yasama gücü açısından önemli bir belirleyicidir. Hükümet sisteminin belirlenişi keyfi bir süreç olmayıp tarihsel bağlamı olan, sosyo-politik ve ekonomik dönüşümlerin uzantısı olan bir süreçtir. Ülkelerin ortaya çıkışındaki tarihsel ve özgün dinamiklerin yanı sıra sosyal, siyasal ve de siyasi kültürel yapıları da, kuvvetlerin gerek düzenlenişi gerekse birbirleriyle ilişkilerinin bir uzantısı olarak dağılımları üzerinde belirleyici olmakta ve hükümetlerinin örgütlenme biçimlerinde parlamenter yarı-başkanlık ve başkanlık sistemleri olarak farklılaşmalar gündeme gelmektedir.

Bahsedilen tarihsel bağlam ve sosyo-politik koşulların belirleyiciliği pek tabii Türkiye için de geçerlidir. Dolayısıyla Türkiye’nin ilk anayasası Kanun-ı Esâsî’nin⁶ (KE) ortaya çıkışı da, özellikle III. Selim devrinden itibaren tarihsel bir derinliği olan birtakım siyasal, ekonomik ve toplumsal olay ve olguların sonucunda olmuştur. 1876 (1293) KE’sinin ekseninde ortaya çıkan ilk yapılanmanın, siyasi gücün bürokrasi ile monarşi arasında paylaştırıldığı bir sistem olduğu söylenebilir. KE, hukukî anlamda hükümdarın tek taraflı tasarrufundan kaynaklanan bir “ferman anayasa”⁷ özelliğine sahip olsa da, uzun soluklu Osmanlı yönetim

-
- 3 Harold Laswell, *Politics: Who Gets What, When, How*, Whittlesey House, New York, 1936.
 - 4 David Easton, *A System Analysis of Political Life*, Wiley, New York, 1965.
 - 5 Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, University of California Press, Berkeley, 1984.
 - 6 Bu Anayasa’ya yönelik nitelendirmeler hususunda bkz. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1993, s. 4.
 - 7 Kemal Gözler bir anayasanın bir “ferman” ile ısdar edilmesinin, onun “anayasa” olmadığını göstermeyeceğini belirterek, monarşilerde anayasa yapmanın iki usûlünden birincisinin “ferman (*octroi*)” usulü olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2016, s. 75-79. Bülent Tanör ise konu ile ilgili olarak, 1876 metninin hukuki açıdan bir ferman anayasa niteliği taşımakla birlikte, bu durumun KE’nin *biçimsel-hukukî* niteliği olup, onun sosyolojik anlamda bir “ihvan” ya da “lütuf” olduğu anlamına gelmediğini; Anayasa metninin içerdiği bölüm ve maddeler uyarınca yani biçimsel olarak gerçek bir anayasa görünümünde olduğunu ifade etmektedir. Bkz.

geleneği olan monarşiden meşruti monarşiye evrilme noktasında önemli bir kilometre taşıdır. İçerik yönünden ise hakiki anlamda bir meşruti yönetime geçişi ifade etmekten ziyade, mutlakiyetçi bir yönetimden çıkış anlamına gelmektedir. Böylelikle tesis edilen yarı-meşruti sistemde sultan, yargı ve kısmen de yasama bağlamında egemenliğin *yegâne* ve *mutlak sahibi* konumundan çıkmaktadır. Kendini sınırlayarak mutlak güç olmaktan çıkan monarşi, *mutedil*, *anayasalı* ve *meclisli* hale gelmekle birlikte, gerçekten *meşruti*, *anayasal* ve *parlamentar* niteliği haiz bir konuma gelmemektedir.⁸

Buradan hareketle, KE ve Birinci Meşrutiyet parlamenter sistemin gerekliliklerinden olan seçim ve meclis gibi mekanizmaları beraberinde getirmiş olsa da, gerçek anlamda bir parlamenter sistemden söz etmek zordur. Birinci Meşrutiyet'in, kanun tekliflerinin Sultan tarafından uygun bulunması koşulu ve bakanların hükümdardan başka kimseye karşı sorumlu olmayışları nedeniyle parlamenter sistemden ziyade, "parlamentonun varlığı ile yumuşatılmış mutlak hükümdarlık" olarak nitelendirilebilecek bir sisteme yaklaştığı söylenebilir.⁹ Nitekim parlamenter sistemin inşası ancak 1909 değişiklikleri ile mümkün olacaktır.

Çalışmada, KE ve bu belge bağlamında Osmanlı Parlamentosu, hukuki bağlamın yanı sıra siyasi ve tarihi eksende incelenmektedir. Bu çerçevede ilk bölümde Birinci Meşrutiyet dönemine ve KE'nin oluşumuna yol açan tarihi süreç, dönemin düşünsel zeminini de içerecek şekilde ele alınmaktadır. İkinci bölümde, KE'nin hazırlanış sürecine ve kuvvetler ayrılığı bağlamında niteliğine değinilmekte, üçüncü ve son bölümde ise yasama organı olarak ilk Osmanlı parlamentosunun işleyişine yer verilmektedir.

1. KANUN-I ESÂSÎ'YE GİDEN SÜREÇ

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı devlet düzeninin bekası padişah, ulema, asker arasındaki uyuma bağlıydı. Gerileme ve dağılma dönemi diye adlandırılan dönemlerde bu kurumlarda ve aralarındaki ilişkilerde bozulmalar başladığı görülmekteydi.¹⁰ Her mutlak monarşi gibi Osmanlı yönetiminin etkin olması da büyük ölçüde hükümdarların kişisel yeteneklerine bağlıydı. Ancak Kanuni devrinden XVIII. yüzyılın sonuna kadar dört sultan hal'edilmiş, beş tanesi de tahttan in-

Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 102.

8 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal...*, s. 114.

9 Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmî Araştırmalar*, S. 7, 1999, s. 157.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 54-100.

dirilmişti. Böylece hükümdarlık müessesesinin yıpranmışlığı belirginleşmişti. Ulema sınıfı ise elinde bulundurduğu şeriat yorumculuğu tekeliyle çağın gerektirdiği değişime ve yeniliğe kapalı bir tutum sergilemiş; yeniçeri ocağı da çoktan yozlaşmış, amacından sapmıştı.¹¹ Ayrıca bazı dönemlerde ileri gelen devlet adamlarının oluşturduğu askerî cunta, yeniçerileri padişah ve sadrazam devirmede kullanmışlardı. Dolayısıyla daha önceleri Osmanlı devlet düzeninin işleyişini sağlayan padişah - ulema - asker (yeniçeri) uyumunun yerini XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çatışma durumu almıştı. Ayrıca Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan Divan-ı Hümayun “yükseliş” dönemindeki işlevini yitirmiş, diğer kurumlar gibi etkinliğini kaybetmişti. İdarede meşveret usulü terkedilmiş, kapalı kapı siyaseti benimsenmiş, devlet meseleleri sadece padişah ve sadrazam arasında görüşülmeğe başlanmıştı. XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi bütünlüğü de tehlikeye düşmeye başlamıştı. Zira sadece imparatorluğun merkez teşkilatı yıpranmamış diğer tehdit unsurları da belirginleşmişti. Tehditler başlıca iki kaynaktan gelmekteydi: Feodal hareketler ve Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan ulusal hareketler.¹² İmparatorluğun bu tehditler karşısında kayıtsız kaldığı iddia edilemeyeceği gibi alınan önlemlerin ya da getirilen çözüm önerilerinin etkili olduğunu söylemek zordur. Şöyle ki XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında III. Selim’in saltanatı (1789-1808) ve ıslahatlarıyla başlayan ve daha sonra, çözüm arayışlarının ve iyi niyetli çabaların ortaya konulduğu, birçok badire ve zorluğun yer aldığı “imparatorluğun en uzun yüzyılı”¹³ yaşanmaya başlamıştır. Ancak söz konusu ıslahatlar da kendinden önceki diğer denemeler gibi devletin geneline yayılamamış, sadece belirli bir çevre tarafından destek görmüştür. Zira müesses devlet nizamının etkili bir kısmı ve özellikle yeniçeriler reform karşıtı bir tutum içindeydiler. Her şeye rağmen, III. Selim bu bozuk düzen ile ancak Batı eksenli reformlar vasıtasıyla mücadele edilebileceği kanaatiyle Ebûbekir Râtîb Efendi’yi Avrupa kurumlarını öğrenmek amacıyla Avusturya’ya gönderir.¹⁴ Devlet ricalinden de ıslahat lâyhaları hazırlanmasını talep eder.¹⁵ Bundan maksat, ıslahat çalışmalarını devletin tümüne mâletmektir. Kendisine yirmi iki layiha sunulur, bunlar çerçevesinde bazı yenilik kararları alınır: Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması, Meclis-i Meşveret’in oluşturulması, ayanların eskiden olduğu gibi seçimle işbaşı-

11 Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1600-1789)”, *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, (Der. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 27.

12 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal...*, s. 15-16.

13 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

14 Cahit Bilim, “Ebubekir Ratıb Efendi, Nemçe Sefaretnamesi”, *Bellekten*, C. 54, S. 209, 1990, s. 262-263.

15 Siyasetnâme geleneğinin bir uzantısı olarak düşünülen III. Selim devri lâyiha literatürü hakkında bkz. Fatih Yeşil, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar”, *Bellekten*, C. 76, S. 275, 2012, s. 75.

na gelmeleri, şehir yöneticisinin (kethüdâsının) halk tarafından seçilmesi, Avrupa başkentlerinde daimi elçiliklerin açılması gibi. Lâkin bu tekliflerin çoğu devletin yapısının yıpranmışlığı nedeniyle etkin bir biçimde uygulanamamıştır.

Öte yandan III. Selim'in iyileştirmelerinden olan Batı tipi bir ordunun kurulması ve bu amaç için Fransız uzmanlardan faydalanılması çabası, Osmanlı'da Batı değerleri ekseninde bir asker aydın tipinin oluşmasına neden olmuş; daimi elçiliklerde görevlendirilen genç kadrolar da Batı düşüncesinin tanınmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Asker ve sivil bürokrasinin temelini oluşturduğu Batı yanlısı aydınlar ve bunlardan sonra gelen takipçileri Osmanlı'nın son dönemine damgalarını vurmuşlar, muhtelif fikrî akımlara ve tarihi vakıalara önderlik etmişlerdir.

III. Selim'in reformları, özellikle Osmanlı'nın merkezî otoritesinin zayıflamasından yararlanan yeniçeriler, güçlü derebeyleri ve ulema gibi unsurların muhalefetini uyandırmış ve Nizam-ı Cedîd adı altında yapılan tüm yenilikler Kabakçı Mustafa İsyanı ile son bulmuştur. Nitekim bu isyanla III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa geçirilmiştir (1807). Fakat olaylar burada kalmamış, yenilik yanlısı Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa ile "Rusçuk Yârani" (Dostları) adıyla bilinen ve Alemdar Paşa'yı yönlendiren grup¹⁶ karşı bir hareketle, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak istemişlerdir.¹⁷ Zira Alemdar Mustafa Paşa'nın bu isteğini anlayan IV. Mustafa, tahta geçebilecek olan III. Selim ve bir diğer taht adayı olan Şehzade Mahmud'un idam emrini vermiştir. Nitekim III. Selim öldürülmüş, ancak II. Mahmud zorlukla kaçırılarak kurtarılmıştır. III. Selim'in öldürülmesinin ardından Alemdar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud'u tahta çıkarmış ve kendisi de sadrazam olmuştur.

1.1. İktidarın Sınırlandırılmasına İlk Teşebbüs: Sened-i İttifak

II. Mahmud'un padişahlığı süresince (1808-1839) reform hareketleri sürmüştür. Bu manada Sened-i İttifak fevkalâde önemlidir.¹⁸ Bir tarafta ayanlar diğer tarafta Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa liderliğindeki devletin ileri gelenlerinin

16 Abdullah Râmiz, Mehmed Tahsin, Mustafa Refik, Mehmed Said Galib ve Mehmed Emin Behiç efendilerden oluşan grup. Nizam-ı Cedid taraftarlarının önde gelenleri Kabakçı Mustafa ayaklanmasında öldürüldüklerinden, bu gizli grup, ikinci derecedeki mensupları tarafından meydana getirilmiştir.

17 Kalost Arapyan, *Rusçuk Ayanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, (Çev. Esat Uras), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943, s. 7.

18 Sened-i İttifak'ın tam metni eksiksiz ve hatasız olarak ilk kez 1998 gibi geç bir tarihte yayımlanmıştır. Bkz. Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, s. 209-222.

olduğu 29 Eylül 1808 tarihli “meşveret-i amme” adıyla bilinen toplantıda alınan kararların yirmi beş kişi tarafından imzalanmasıyla ortaya çıkan Sened-i İttifak’ı II. Mahmud tahta çıkarken bir Hatt-ı Hümayun ile onaylamıştır.¹⁹ Sened-i İttifak, bazı araştırmacılar tarafından Türkiye’de anayasal hareketlerin başlangıcı olarak değerlendirilmekte; aynı zamanda İngiltere’de Kral John ve soylular arasında akdedilen 1215 tarihli Magna Carta’ya da benzetilmektedir.²⁰ Ocakların uslandırılması, ayanların merkeze sadakat sözü, merkez örgütünün ayanlara güvence vermesi şeklinde özetlenebilecek olan Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa’nın yeniçeriler ve diğer muhaliflerce başlayan ayaklanma neticesinde 16 Kasım 1808’de öldürülmesiyle vasisini kaybetmiş; daha sonra da ayanların ekserisi tarafından sahip çıkılmadığı için²¹ hiçbir pratik boyut kazanmadan kullanımdan kaldırılmıştır.²²

1.2. Anayasal Düzene Doğru Reform Hareketleri: Tanzimat Süreci

Osmanlı devlet adamları XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Batılı devletlerin üstünlüğünün gün geçtikçe arttığını daha iyi kavramışlar ve Batılılaşma siyasetiyle bu durumun üstesinden gelmeye çalışmışlardır.²³ Bu dönem uygulanan siyaset, devletin eski gücünün yeniden kazandırılmasına yönelikti. Bu siyasetin temel hedefi Batılı yöntem ve kurumları alarak devlet yönetimini verimli hale getirmektir.

II. Mahmud da tıpkı III. Selim gibi, İmparatorluğun mevcut durumundan reform hareketleriyle çıkılabileceğini düşünmüştü. Yeniliklerin başarılı olabilmesi için yalnızca askerî alanda değil, diğer kurumları da içerecek şekilde yapılması gerektiğine inanan²⁴ Sultan II. Mahmud, III. Selim’in yumuşak ve kararsız tavrına

19 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin, Bursa, 2019, s. 21.

20 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Arba Yayınevi, 1996, s. 25; Sina Akşin, “Sened-i İttifak ile Magna Carta’nın Karşılaştırılması.” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992, s. 115-123; Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1982, s. 38-39; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 18.

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdâr Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1942, s. 143-144.

22 Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1940, s. 5.

23 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.15.

24 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1983, s. 25.

karşın daha katı ve radikal bir siyaset izlemiş; merkezileştirme politikalarını öne çıkarmıştır.²⁵ III. Selim’i tahttan indirmiş olan derebeyi-ulema-yeniçeri koalisyonunun hâkimiyetini gören ve böylesi bir tehlikeyi bertaraf etmek isteyen II. Mahmud merkezileşmeye ağırlık vermiş ve hükümdar otoritesini felç etmeye çalışan merkezkaç siyasal güçlerin üzerine kararlı bir şekilde yürüme gerekliliğini kavramıştır.²⁶ Bu çerçevede üçlü bir güçlendirme modeli uygulanmıştır: Devlet-toplum ilişkilerinde, devlet; merkezi otorite-mahalli otorite ilişkilerinde, merkezi otorite; saray, sadrazam, ordu, ulema gibi merkez güçleri arasında saray güçlendirilmiştir. Hükümet işlerinin reformu ve merkezileşmenin gerektirdiği yeni idarî organlar ihdas edilmiştir. Klasik dönem kurumlarından biri olan Divan işlevini yitirmiş olduğundan, hükümdara karşı sorumlu ‘kabine usulü’ne geçiş, yani nâzırlıkların kurulması ve birtakım meclislerin teşekkülü de bu dönemde olmuştur. Bu bağlamda, örneğin 1838’de reformları planlayıp, bunların uygulamalarını denetleyen yüksek devlet organı olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye tesis edilmiştir. Yine Dar-ı Şura-yı Askeri ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâlf bu dönemde teşkil edilen önemli meclislerdir.

Genel olarak değinilen bu uygulamalar yeni açılımlara önyak olmuşlar, tarihimizde bir dönüm noktası olarak nitelendirilen Tanzimat’ın ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Anlaşılacağı üzere Tanzimat süreci kendiliğinden başlamış bir hareket değildi. Bu sürecin beslendiği kaynak II. Mahmud dönemi reformları olmuştur. 1839’da babasının ölümü üzerine, tahta geçen Abdülmecit döneminde de babasının başlattığı yeniliklere devam edildi. Devletin selametini batılılaşmakta gören Tanzimat ricalinin en büyük gayesi de kendi deyimleriyle “civilisation”a kabul edilmek”, yani Batı medeniyetine dâhil olabilmektir.²⁷ Nitekim Tanzimat devri, hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa’nın 3 Kasım 1839 tarihinde Topkapı Sarayı’nın Gülhane meydanında²⁸ Padişah’ın bir irade-i seniyesini okumasıyla fiilen başlamıştır. Bu irade-i seniye, Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak isimlendirilmiştir.

25 Nitekim II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen yeniliklerin, 1871’den sonra Abdülaziz ve 1878’den sonra da II. Abdülhamid’in kişisel egemenlik dönemlerine ortam hazırladığı ileri sürülmüştür. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 48.

26 William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 89.

27 Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma...*, s. 65.

28 Tanzimat Fermanı çoğunlukla zannedildiği gibi Gülhane Parkı’nda değil, Topkapı Sarayı’nın Marmara Denizi tarafındaki dış bahçeleri arasındaki ‘Gülhane’ adıyla anılan meydana ilan edilmiştir. O dönemde bu meydana sarayda görevli ağalar tarafından spor gösterilerinin düzenlendiği bilinmektedir. Bkz. “Siyasal ve Toplumsal Olaylar Kronolojisi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1454.

Osmanlı modernleşmesinin manifestosu niteliğindeki Tanzimat Fermanı yani Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı tarihinde ilk defa geçmişi dikkate alan ve geleceğini bu şekilde inşa eden idarecilerin fikirlerini yansıtarak; klasik ıslahatçıların tersine, bir restorasyondan ziyade, yeni bir düzenlemeyi öngörmüştür.²⁹ Ferman, bundan sonra hayata geçirilecek olan yeniliklerin ipuçlarını vermiş; reformlar da onun uygulayıcıları olmuştur. Bir başka deyişle, Gülhane’de okunan ve devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekâyi’de yayınlanan bu tarihî Hümayun, Tanzimat devri yeniliklerine kılavuzluk etmiştir.³⁰ 18 Şubat 1856’da ise Tanzimat Fermanı’nı teyit eden ve vaatlerini genişleterek birçok açıdan onu bütünleyen bir Islahat Fermanı ilan edilmiştir.

Estirdiği reform rüzgârlarına karşılık Tanzimat süreci, Mustafa Reşit Paşa ile talebeleri Âli ve Fuad Paşaların vefatlarıyla sonlanmıştır.³¹ Nitekim 1871 yılında

29 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun ..., s. 100.

30 Mustafa Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa ile (Mehmed Emin) Ali Paşa ve (Keçecizade) Fuad Paşa’nın başını çektiği Tanzimat devrinin ana eğilimleri şu şekilde izah edilebilir: İlk olarak devlet yönetimi ile ilgili mevzularda genel eğilim, iktidarın kendi kendini sınırlandırması (*auto limitation*) şeklinde tecelli etmiştir. Bu sınırlama “yasa üstünlüğü” ilkesi çerçevesinde olmuştur. İkinci olarak; Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Dar-ı Şura-yı Askeri ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî gibi yasaların hazırlanmasında etkili olmaya başlayan meclisler sayesinde, kolektif karar alma usulleri ile danışma usulü fonksiyonel olarak etkinlik kazanmıştır. Bkz. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...*, s. 74. Üçüncü olarak uyruklar arasında eşitlik, diğer bir ifadeyle yönetimde eşitlikçi uygulamalar esas alınmaya başlanmıştır. Dördüncü olarak; Gülhane Hatt-ı Hümayunu, tüm noksanlıklarına rağmen, imparatorluk döneminde kişi hak ve özgürlüklerinin düzenlendiği ilk belge olmuştur. Kişi dokunulmazlığı, mal güvenliği, askerlik hizmetinde iyileştirme (adalet ve eşitlik temelinde) bunlardan başlıcalarıdır. Beşinci olarak; Tanzimat’la yapılan bir diğer iyileştirme mutlakiyete yol açan mekanizmalardan biri olan “kul sistemi”nin kaldırılarak karar alma sürecinde bürokratların etkinliğini ve onların güvencesini artıran bir ortamın sağlanmış olmasıdır. Altıncı olarak; basının iktidar tekeli yumuşatması yine bu dönemin önemli aksiyonlarından (Bununla birlikte, iktidar basına müdahaleye çalışmış; zira Tanzimat’ın en önemli sonuçlarından biri olan “kanunlaştırma” (*codification*) hareketleri bağlamında, yayım hayatını kısıtlamaya yönelik bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Bunlara örnek olarak 1857 Basımhane Nizamnamesi ve ardından çıkarılan 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi verilebilir). Yedinci olarak; Tanzimat’la birlikte sivil otoritenin askeri otoriteyi denetim altına alması söz konusu olabilmıştır. Türk modernleşmesinin ana belirleyicisi olması bakımından Tanzimat süreciyle birlikte Batı’nın Osmanlı üzerindeki etkisi artmıştır. 1856 Paris Konferansı ve 1856 Islahat Fermanı bu minvalde Batı’nın ilk ve doğrudan etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak; taşrada değişik kademelerde seçimle işbaşına gelen meclislerin teşekkülü yine bu dönemin katkısıdır.

31 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal...*, s. 88. Öte yandan Şerif Mardin, “Tanzimat dönemi”nin 1839-1878 yılları arasındaki zaman dilimini belirtmek için kullanıldığını yazmaktadır. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz’er Türköne vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9. Ne var ki 1871 yılında İngiltere ve Fransa’nın Tanzimat uygulamalarından desteklerini çekmeleri, Mahmud Nedim Paşa’nın Rus

Âli Paşa'nın hayatını kaybetmesiyle yerine Mahmud Nedim Paşa sadrazam olmuş ve böylece devlet yönetiminde reformcu çizgiden uzaklaşarak daha klasik bir tavır benimsenmeye başlanmıştır. Bu durum toplumsal rahatsızlıkları ve tepkileri beraberinde getirmiştir. Öyle ki, bu süreçte derin bir muhalefet hareketi başlamış; bunlardan ilk ve en önemlisi Genç (Yeni) Osmanlılar olmuştur. 1865'te Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bu yeni hareket, XIX. yüzyıl anayasal demokrasi-sine dayalı politikalar uygulanmasını ve böylelikle reformun ileriye götürülmesi-ni isteyen aydınlardan müteşekkildi. Bu yeni oluşum ilk Osmanlı Anayasası olan 1876 Anayasası'nın (Kanun-ı Esâsî) hazırlanmasında önemli rol üstlenecekti.³²

1.3. Tanzimat Süreci Entelektüel ve Siyasi Hareketleri: Yeni (Genç) Osmanlılar

1865'te İstanbul'daki Belgrad Ormanı'nda piknik yapan altı genç, Yeni Osmanlılar olarak tarih sahnesine çıkacaktı.³³ Hareketin mensupları, deneyimlerini ya Avrupa'daki daimi elçiliklerde ya da Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda kazanmışlardı. Bu nedenle Yeni Osmanlıların birçoğu, imparatorluğun dış işlerinin yürütülüş şeklini öğrenmenin yanı sıra Batılı siyasi sistemleri de yakından tanıma olanağına sahip olmuştu. Batı tarzında yetişmiş bu nesil, İmparatorluğun modernleştirilmesine Reşit Paşa'nın bırakmış olduğu yerden devam eden Âli Paşa³⁴ ve Fuad Paşa gibi isimleri hedef almışlardı. Nasıl ki Âli ve Fuad Paşalar kendi devirlerinde ziyadesiyle ılımlı bir reformcu olarak gördükleri Reşit Paşa'yı eleştirdilerse, kendileri de yeni nesil siyasi muhaliflerce benzer şekilde tenkit edilmişlerdi.³⁵

Cemiyet önceleri İttifak-ı *Hamiyyet* adı altında faaliyet gösterirken, 1867 yılında başarısız bir darbe girişiminin ardından Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal, Ali Suâvi ve Şinasi gibi dönemin kimi entelektüelleri Avrupa ülkelerine giderek faaliyetlerini

yanlısı siyaset izlemesi, bizi Tanzimat devri için yapılan “son” arayışlarında Ali Paşa'nın ölümüyle sonlandığı kanaatine ulaştırmaktadır.

32 Şerif Mardin, “Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, s. 57.

33 Genç (Yeni) Osmanlılar hareketi olarak başlayarak sonradan İttihat ve Terakki (Jön Türkler) hareketine dönüşen hareketin ayrıntıları için bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.

34 Özellikle yazılı basın üzerindeki baskı nedeniyle Âli Paşa'ya karşı ortak bir rahatsızlık duyuluyordu. Nitekim hükümete karşı yapılan eleştirilerin basında yer almasıyla birlikte, ilk sansür nizamnâmesi olarak kabul edilen Kararnâme-i Âli neşredilmişti (5 Mart 1867). Bkz. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, Ankara, 2013, s. 431.

35 Mardin, *Yeni Osmanlı...*, s. 17-19.

burada sürdürmüşlerdir. Yurt dışında Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın hem maddi hem de manevi olarak himaye ettiği bu aydın grubu daha sonra 'Yeni Osmanlılar' veya 'Genç Osmanlılar' olarak anılmıştır. 'Genç Osmanlılar' ifadesi, 'Genç İtalya' ve 'Genç Almanya' hareketlerinden etkilenecek Mustafa Fâzıl Paşa tarafından yaygınlaştırılmıştı.³⁶

Yeni Osmanlılar, ortak bir noktadan hareket etmelerine ve aynı amaca yönelmelerine rağmen teferruat ve usul üzerinde ayrılmaktaydılar.³⁷ Esasında hepsi aynı düşünce şemsiyesi altında olsalar da, Osmanlının modern çağda mevcudiyetini sürdürmesinin yollarını farklı konumdan hareketle aramaktaydılar. Nitekim Yeni Osmanlı düşüncesinin öncülerinden Namık Kemal daha çok yeni bir siyasetin genel ilkelerini teorik düzlemde tanımlamak çabasıyla hürriyet yanlısı yazılar kaleme alıp hep bu düzeyde entelektüel bir mücadeleyi tercih ederken; Ali Suavi, Çırağan Sarayı Vak'asını³⁸ gerçekleştirecek kadar eylemciydi. Keza Ziya Paşa 'yapılabilir' bir devlet reformunun peşinde olan pragmatist bir reel-politikacıydı.³⁹ Nitekim Yeni Osmanlılar hareketinin farklı temsilcilerinin farklı eğilimlerinin dengelenmesi ihtiyacı, daha sonra gündeme gelecek olan 1876 Anayasası'nın da özgünlüğünü sağlayacak unsurlardan biri olacaktı.⁴⁰

Bu hareketin mensupları 1876'da KE'nin ilanına kadarki ilk mücadeleye ivme kazandırmışlar, kendilerinden sonrakilere bir altyapı hazırlamışlardı. Onlar liberalizm ve milliyetçilik gibi düşünce akımlarını Müslüman Osmanlı tebaasına ilk olarak tanıtan isimler olmuşlardır. Bu fikirlerin İslam diniyle uzlaştırılmasına, böylelikle İslamiyet'e mensup toplum açısından daha kolay benimsenir hale getirilmesine çalışmışlardır. Böylelikle bu fikirlere dayanan somut talepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Anayasal ve parlamenter bir yönetim, bu taleplerin temelini oluşturmuştur.

36 Zürcher, *Milli Mücadelede...*, s.23.

37 Enver Ziya Karal'a göre bu ayrılık o kadar derindi ki, her bir şahsiyet ayrı bir kutuptu. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907)*, C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 498.

38 Tahta çıktıktan üç ay sonra zihni ve ruhi sağlık sorunları nedeniyle hal' edilerek (31 Ağustos 1876) Çırağan Sarayı'nda kalmaya başlayan V. Murad'ın kaçırılması girişimi. 20 Mayıs 1878'deki bu girişim kanlı bir biçimde bastırılmıştır.

39 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 49.

40 Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce...*, C. 1, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 82.

1.4. Tanzimat Sürecinin Anayasa Talebine Dönüşümü

Siyasi ve sosyal alanda süregelen memnuniyetsizliğin ve aynı zamanda Abdülaziz'in itibar kaybının yaşandığı bir ortamda, İstanbul medreselerinde okuyan talebelerin büyük ölçüde Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar'ın kışkırtmasıyla 10 Mayıs 1876 günü yapacakları nümayişlerle başlayan ve *Talebe-i Ulum* hareketi olarak bilinen olaylar⁴¹, 12 Mayıs'ta kabine değişikliğine yol açacak⁴²; 30 Mayıs 1876 tarihine gelindiğinde ise Osmanlı-Türk tarihinde “darbe” nitelendirmesini hak eden ilk siyasi harekete dönüşecektir.⁴³

Abdülaziz'in tutuklanarak tahttan indirilişi⁴⁴ ve yerine yeğeni Şehzade Mehmed Murad yani V. Murad'ın⁴⁵ tahta geçirilmesiyle Mithat Paşa liderliğinde gelişen bu muhalif akım daha da ivme kazanmıştı. Esasında KE ve Meclis-i Meb'ûsan vaatlerinin ilk kez yer aldığı metin, V. Murad'ın 1 Haziran 1876'da tahta çıkış hattıydı ve Mithat Paşa tarafından hazırlanmıştı.⁴⁶ Nitekim V. Murad'ın padişahlığı döneminde Anayasa çalışmalarına başlanmış ve KE için ön hazırlıklar yapılmış fakat bir sonuç alınamamıştı.

-
- 41 Edhem Eldem, “Resimli Basında 1876 Darbesi”, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.
- 42 Mahmud Nedim Paşa yerine sadrazamlığa Mütercim Mehmed Rüştü Paşa, seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa şeyhülislamığa Hasan Hayrullah Efendi getirilirken, Mithat Paşa ise Meclis-i Vükela memurluğuna getirilmiştir. “Erkân-ı Erbaa” (dört devlet adamı) olarak bilinen bu ekip, asıl amaçları olan Abdülaziz'i devirme planlarını gerçekleştirmeye koyulmuşlardır.
- 43 Yarattığı olduğu değişim ve dönüşüm Osmanlı-Türk anayasa tarihi açısından her ne kadar belirleyici ve önemli olsa da, 30 Mayıs 1876'da gerçekleştirilen ve Abdülaziz'in tahttan zorla indirilmesiyle sonuçlanan bu olay darbe niteliği taşımaktadır. Nitekim Mehmet Ö. Alkan bu olayı Türkiye tarihinin ilk “modern” darbesi olarak değerlendirmektedir. Literatürde 1876 ve 27 Mayıs'ın olumlu bir şekilde ele alınıp “iyi darbe” kategorisine yerleştirildiğine dikkat çeken Alkan, 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin “kötü darbe” olarak anıldığına; oysa her birinin demokrasi dışı iktidar elde etme yolu olması itibarıyla, öyle ya da böyle darbe olduğuna, darbenin iyisi-kötüsü olamayacağına vurgu yapmaktadır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, “Önsöz: Darpsız Darbesiz Demokrasi...”, *Osmanlı'dan Günümüze...*, s. vii.
- 44 Abdülaziz önce Topkapı Sarayı'na, ardından da Çırağan Sarayı'na hapsedilmiş, 4 Haziran 1876'da ise hâlâ şaibeli sayılan bir şekilde bileklerini keserek intihar etmiş; cenazesi Çemberlitaş'taki II. Mahmud türbesine defnedilmişti.
- 45 Edhem Eldem Şehzade Murad'ın yıllardır bu olasılık için düşünülen ve hazırlanan bir isim olduğuna dikkat çekmektedir: “*Zaten meşru veliaht olmasının dışında 1872'de masonluğa kabul edilmiş ve dönemin “Genç Türkiye” hareketinin önemli üyeleriyle temasta bulunmuş olması, onu meşruiyet sınırları içinde kalacak olan liberal ve meşruti bir siyasal değişimin kilit ismi haline getirmişti.*” Eldem, “Resimli Basında 1876...”, s. 33-34.
- 46 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 304.

31 Ağustos 1876'da, V. Murad'ın ruhî sağlık problemleri nedeniyle tahttan indirilmesinden sonra II. Abdülhamid⁴⁷ bir anayasanın yapılacağını, bir parlamento ve sorumlu bir bakanlar kurulu oluşturulacağını sözünü vererek tahta çıktı. 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihinde de Heyet-i Vükela'dan geçen KE metni, padişahın onayından sonra Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak ilân edildi.⁴⁸ Artık Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl başlarında başlayan Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile ivme kazanan Batılılaşma ve reform süreci 1876 KE'si ile yeni bir aşamaya geçmiş oldu.⁴⁹

1. 1876 ANAYASASI (KANUN-I ESÂSÎ)

1.1. Kanun-ı Esâsî'nin Hazırlanışı ve Niteliği

Yukarıda da değinildiği üzere, V. Murad'ın tahta çıkmasından itibaren Anayasa çalışmalarına başlanmıştı. Muhtelif anayasa taslakları mevcuttu; ancak bunların arasından öne çıkan Midhat Paşa'nın "Kanun-ı Cedit" adındaki elli yedi maddelik taslağıydı. II. Abdülhamid aynı zamanda Said Paşa'ya Fransız anayasalarını da (1814, 1830 ve 1875) Türkçe'ye tercüme etme görevini vermişti. Bu tercümelemlerle birlikte ikinci bir taslak hazırlandı. Sonunda nihai metnin hazırlanması amacıyla II. Abdülhamid'in iradesi ile Cemiyet-i Mahsûsa adıyla Server Paşa'nın başkanlığında askerler, bürokratlar ve ulemeden müteşekkil yirmi sekiz üyeli bir kurul oluşturuldu. Bu süreçte önceki taslakların yanı sıra Belçika, Polonya ve Prusya anayasalarından da faydalanıldı. Hazırlanan nihai metin Sadrazamlığa getirilmiş olan Midhat Paşa başkanlığındaki bakanlar kurulunda görüşülerek kabul edildi ve sultanın onayına sunuldu.⁵⁰ Nihayet Mithat Paşa'ya hitaben kaleme alınmış 7 Zilhicce 1293 tarihli irade-î seniye ile padişah tarafından tasdik olundu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tarafından Batı'daki modern anayasa hukuku gelişimine katılmanın ilk vesikası olan 1876 (1293) KE'si yürürlüğe girmiş oldu.⁵¹

47 Midhat Paşa ve yakın arkadaşlarından müteşekkil bürokrat kesim Abdülhamid'e, V. Murad'a güvendikleri kadar güvenmiyorlardı. Ancak iki taraf için de fazla seçenek yoktu. II. Abdülhamid ile Midhat Paşa vasıtasıyla görüşülmüş, iki taraf da anlaşmaya varmıştı. Meşrutiyete dayalı bir yönetimin tesis edilmesini isteyen ve bu nedenle Abdülaziz'i bile isteyerek, V. Murad'ı ise zorunluluktan tahttan indiren Midhat Paşa II. Abdülhamid'e, önce, V. Murad'ın sağlık durumu düzeline kadar, deyim yerindeyse "vekil paşalık" önerir. Ancak velayet Abdülhamid, böyle bir şeyin Osmanlı geleneğinde olmadığını sadece sultan olarak tahta çıkabileceğini söyler.

48 Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukî ve siyasi manada önemli bir kilometre taşı olan KE tarih sahnesine çıktığı 1876 yılı, Davison'un tabiriyle "üç padişahlı yılı"dı (Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid). Bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, s. 324.

49 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 118.

50 a.k., s. 101.

51 Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri",

1.2. Kanun-ı Esâsî ve Kuvvetler Ayrılığı

KE’de⁵² yasama, yürütme ve yargı ayrı ayrı düzenlenmiş olmakla birlikte, bilinen anlamıyla kuvvetler ayrılığından söz etmek mümkün değildir. Zira ferman özelliği taşıyan bu anayasada bütün kuvvetler hâlâ padişahın uhdesine bırakılmıştı. Nitekim KE metninde padişahın sorumluluğuna dair herhangi bir hüküm bulunmamakta, hatta “*Zatı hazireti Padişahinin nefsi hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür*” diyen 5. madde ile adeta padişahın sorumsuzluğu pekiştirilmekteydi.⁵³ KE’nin 7. maddesinde vekillerin tayin ve azlinin, yabancı devletlerle sözleşme yapılmasının, savaş ve barış ilânının, hutbelerde isminin okunmasının, kara ve deniz kuvvetlerinin kumandasının, Meclis-i Umûmî’nin toplanması ve tatilinin, Hey’et-i Meb’ûsan’ın feshinin padişahın dokunulmaz haklarından olduğu hüküm altına alınmıştı.⁵⁴ Buna göre, KE’nin egemen güç olan padişaha anayasal bir zemin sağladığı, padişahın şahsında tecessüm eden kuvvetler birliğine bir dayanak olduğu söylenebilir. Ayrıca yasama organı olan parlamentonun üyelerine, Meclis’in açılış gününde, sadrazam huzurunda padişaha sadakat yemini ettirilmesi⁵⁵ de KE’nin kuvvetler ayrılığının uzağında olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten, KE’nin 53, 54 ve 60. maddeleri de padişahın yasama üzerindeki hâkimiyetine ve kuvvetler ayrılığının hilafına hükümler vazetmekteydi. Nitekim 53. ve 54. maddelere göre, padişahın güdümü altındaki Heyet-i Vükela her konuda kanun teklifi verme hakkını haizken, A’yân ve Meb’ûsan Meclisleri ancak “kendi görev alanları” ile alakalı konularda kanun teklifi vermeye yetkiliydi. Teklif, Sadrazam aracılığıyla padişaha iletilir ve kendisinin izni alınırdı. Hükümdar tarafından izin verilmiş olsa dahi, meclisler doğrudan devreye girmez; teklifler önce Şûrâ-yı Devlet’e iletilir, burada olgunlaştırılan kanun tasarıları önce Meb’ûsan, sonra A’yân meclisinden geçer ve padişah tarafından onaylanırsa kanunlaşabilirdi. Benzer şekilde, Heyet-i A’yân üyelerinin seçkin hizmetleriyle tanınmış kişiler arasından padişah tarafından seçilip atanmalarını öngören 60. madde de, yasama alanında padişah vesayetine işaret etmekteydi.⁵⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, s. 85.

52 KE’nin tam metni için bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000. Ayrıca Anayasa Mahkemesinin internet sitesinde Eski Anayasalar sekmesinde KE’nin tam metnine yer verilmektedir: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-kânûn-i-esâsî/>

53 Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi...*, s. 57-58.

54 Mehmet Akif Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 329.

55 KE m. 46.

56 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal...*, s. 106-107.

2. İLK OSMANLI PARLAMENTOSU (MECLİS-İ UMÛMÎ)

Temel meseleleri Osmanlı Devleti’ni bulunduğu durumdan kurtarıp selamete çıkarmak olan Osmanlı entelektüellerinin önemli bir bölümü KE ve parlamentoyu birleştirici bir unsur olarak görmüşlerdi. Gerçekten de ilk Osmanlı parlamentosunda diğer çokuluslu imparatorluk meclislerine kıyasla hâkim ulus ya da millet-i hâkime dışındaki unsurların geniş ölçekte temsilleri söz konusuydu. İlk Mecliste dokuzu Meclis-i A’yân, otuz yedisi Meclis-i Meb’ûsân üyesi toplam kırk altı **gayrimüslim mebus vardı**. Müslümanlar içinde de Türk’ten başka Arap, Arnavut, Kürt gibi unsurlar vardı.⁵⁷ Bu durumu yalnızca Batılı devletlerin baskılarıyla açıklamak, Osmanlı bürokrasisinin geleneksel kozmopolit yapısını göz ardı etmek anlamına gelecektir. Nitekim eyalet yönetiminde yerel unsurların temsil edilmesi geleneği, yani meşveret usulü Osmanlı devlet yönetiminde hâkim bir usul olagelmıştır. Bu itibarla Osmanlı parlamentosunun Çarlık Rusya’sı Duma’sı ya da Avusturya Parlamentosu gibi kendi dönemindeki muadillerinden farklı olarak sınıfsal bir ayrışmadan ziyade, etnik bir çeşitlilik içermesi onun kendine has bir özelliğidir.⁵⁸ Bu durum ilk Osmanlı parlamentosunda İmparatorluğun toplumsal çeşitliliğini yansıtan muhtelif fikirlerin tartışıldığı anlamına da gelmektedir. Zira daha sonraki seçimler, (özellikle de 1914 seçimleri) toprak kayıplarıyla birlikte imparatorluk topraklarının giderek törpülediği dönemde yapılacak, oluşan yeni meclislerde eski muhalefetin neredeyse çoğu ortadan kalkacaktır.⁵⁹

57 Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)”, *Anayasa Yargısı*, C. 22, S. 1, s. 141.

58 İlber Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, s. 67.

59 Feroz Ahmad-Dankward A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 4-5 (1975-1976), s. 246.

2.1. Kanun-ı Esâsî'ye Göre Mebusların Seçimi

KE'de Meclis-i Umûmî olarak öngörülen Osmanlı Parlamentosu⁶⁰ iki kanatlı idi.⁶¹ Bunlardan biri Hey'et-i Meb'ûsan yahut diğer adıyla Meclis-i Meb'ûsan'dı ve halkın seçtiği mebuslardan oluşmaktaydı. Diğerisi ise hükümdarın belirlediği üyelerden oluşan ve de Meclis-i Meb'ûsan üye sayısının üçte birini geçemeyen Hey'et-i A'yân veya diğer adıyla Meclis-i A'yân'dı. Ayrıca meclislerden birinin diğeri kapalı olduğunda toplanamayacağı hükme bağlanmıştı.⁶²

Meclis-i Meb'ûsan üye sayısı her elli bin erkek kişiye bir mebus düşecek şekilde belirlenecekti.⁶³ Seçimlerin nasıl ve ne şekilde olacağı KE'de belirtilmemiş, bu konunun kanunla düzenleneceğinden söz edilerek, seçimlerin gizlilik prensibine binaen yapılacağı belirtilmiştir.⁶⁴ Ancak pratikte bir seçim kanununa sahip olunamamıştır. İlk seçimler için, meclis henüz açılmamışken böyle bir kanunu yapması da düşünülemezdi. Şu halde seçimler KE'den önce Heyet-i Vükela'nın çıkarmış olduğu ve günümüz tabiriyle “kanun hükmünde kararname” şeklinde nitelendirilebilecek *Talimât-ı Muvakkate* (28 Ekim 1876) ve *Beyanname* (1 Ocak 1877) çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla taşradaki seçimler yedi maddeden oluşan *Talimât-ı Muvakkate* hükümlerine göre yapılırken; başkent ve çevresi için seçimler ise *Beyanname* adını taşıyan bir hükümet bildirisine göre yapılmıştır.⁶⁵

Seçilebilme şartları KE'nin 67. ve 68. maddelerinde düzenlenmiştir. Memurların aynı zamanda mebus olamayacağı fakat vükela heyetinden birinin mebusluğuna izin verilebileceğine işaret edilmiştir.⁶⁶ Ayrıca Osmanlı tabiiyeti, Türkçe bil-

60 Meclis çalışmaları Ayasofya yakınlarındaki eski Dârülfünun binasında yürütülmekteydi. İstanbul'un Marmara'ya hâkim bir noktasında, Ayasofya'nın tam önünde yükselen bu bina esasında 1846'da Batılı sisteme göre öğretim vermesi öngörülen Dârülfünun için yapılmıştı. İtalyan asıllı İsviçreli mimar Gaspare Trajano Fossati tarafından saray üslubunda yapılan binanın yapımı tam on sekiz yıl sonra 1863'te bitmişti. Ancak bina Dârülfünun olarak kullanılmamış; bununla birlikte başka birçok amaç için kullanılmıştı: 1877'de ilk Osmanlı parlamento binası olarak kullanılmaya başlanmış; meclis II. Abdülhamid tarafından kapatıldıktan sonra da, önce Evkaf, ardından da Adliye Nezâreti olarak kullanılmıştı. Cumhuriyet döneminde ise İstanbul Adliye Sarayı olmuştu. Bina 3 Aralık 1933 gecesi çıkan bir yangınla yıkılıp gitmiştir. Bkz. Semavi Eyice, “Gaspare Trajano Fossati”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s.171.

61 KE m. 42.

62 KE m. 43.

63 KE m. 65.

64 KE m. 66.

65 Tam metinleri için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, “Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler”, *Belleten*, C. 24, S. 96, 1960, ss. 601-63.

66 KE m. 67.

mek,⁶⁷ yabancı devletler için çalışmamak, otuz yaşını doldurmuş olmak, hukuk-i medeniyeden noksan olmamak, yabancı devlet uyruğunda olmamak gibi şartlar seçilebilme koşulları olarak belirlenmişti.⁶⁸

Seçimlerin her dört yılda bir yapılacağı düzenlenmişti.⁶⁹ Ancak uygulamada her yasama yılı için ayrı bir meclis teşekkül ettirilmiştir. Uygulamadaki bu çelişki Talimât-ı Muvakkate'deki bir ifadeden kaynaklanmıştır. Yedi maddelik bu talimatta kullanılan “bu seneye mahsus” ibaresi, yöneticilerde seçimlerin bir seneliğine yapılacağı kanaatini uyandırmıştı. Nitekim 1877’de yapılan ilk seçimde oluşan meclis, yasama yılı sonunda kendiliğinden dağılmış, ertesi yasama yılı için yeniden seçimler yapılmıştır.

Genel seçimlerin yasama yılı başlangıcı olan Teşrinisani’den (Kasım) en az dört ay önce yapılacağı öngörülmüştür.⁷⁰ Ayrıca siyasal partiler olmadığı için adaylıklar kişisel olmuştur.

Son olarak KE’nin 71. maddesine göre, Heyeti Meb’ûsan üyelerinin her biri seçtiği yerin (kendini intihap eden dairenin) vekili olmayıp tüm Osmanlı toplumunun temsilcisi hükümündeydiler.

2.2. Kanun-ı Esâsî’de Yasama Sorumsuzluğu, Yasama Dokunulmazlığı ve Meclis Üyeliğinin Düşmesi

Parlamento üyelerinin yasama çalışmaları yaparken, özgür iradelerini ortaya koymaları açısından fevkalade önemli olan yasama sorumsuzluğu ilkesi, KE’nin 47. maddesinde düzenlenmiş ve böylelikle Türk anayasa geleneğinde başlangıçtan itibaren yerini almıştır.⁷¹ Buna göre herhangi bir mebus kullandığı oydan, meclis müzakerelerindeki beyanatlarından sorumlu tutulamayacak herhangi bir şekilde cezalandırılmayacaktır. Ancak bir mebus meclis iç tüzüğüne ya da o dönemki adıyla Dâhili Nizamnamesine⁷² aykırı bir hâl ile hareket etmişse, yine Dâ-

67 İlk Meclisi Meb’ûsan’da Arabistan’ın bazı mebusları tümüyle pratik gerekçelerle, mebus olmak için gereken Türkçe bilme koşulunun kaldırılmasını istemiş; riyaset makamındaki Ahmed Vefik Paşa, Ortaylı’nın deyişiyle “kültürel milliyetçiliğin ilk örneği” olan şu çıkışı yapmıştı: “Gelecek seçime kadar daha dört yıl var. Akılları varsa bu zaman içinde Türkçe öğrenirler.” Bkz. Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosu...”, s. 68.

68 KE m. 68.

69 KE m. 69.

70 KE m. 70.

71 Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri...*, s. 47.

72 KE Komisyonu ya da bir diğer deyişle Cemiyet-i Mahsusa, toplanacak olan Heyet-i Meb’ûsan ve Heyet-i A’yân’ın iç tüzüklerini, esas adıyla Nizamname-i Dâhिलilerinin taslaklarını da hazırlamıştı. Başta İtalya ve Belçika olmak üzere Batılı ülkelerin anayasa

hili Nizamnamenin ilgili hükümlerine göre disiplin hukuku bağlamında cezalandırılması söz konusu olabilecektir.

Parlamento üyelerini adli yargılamadan bağışık kılarak görevlerini özgürce yerine getirebilmelerini temin eden yasama dokunulmazlığı ise, KE’de sadece Meclis-i Meb’ûsan üyelerine tanınmış; Hey’et-i A’yân ile ilgili dokunulmazlık-tan bahsedilmemiştir. Nitekim KE’nin Hey’et-i A’yân’ı düzenleyen 6. kısmında konuyla ilgili bir hüküm bulunmamakla beraber, diğer kısım ve maddelerde de dokunulmazlık ile ilgili herhangi bir hükme rastlanmamaktadır.

Parlamento üyelerinin her biri meclisin açılış gününde, sadrazam huzurunda vatana, KE hükümlerine ve verilen görevlere riayet edeceklerine, bunların hilafına iş ve işlerden sakınacaklarını belirten yeminle göreve başlarlardı.⁷³ Bir Meclis-i Meb’ûsan üyesinin ölüm veya meşru men olunma nedenlerine duçar olması halinde,⁷⁴ uzun bir müddet Meclis’e devam etmemesi, istifa, mahkûmiyet, memurluğu kabul etmesi hallerinde mebusluktan düşeceği belirtilmiştir.⁷⁵ Hey’et-i A’yân üyelerinin ise kendi istekleriyle bir devlet memuriyetine atanmaları halinde üyelikleri son buluyordu. Ancak bir üye kendi isteği dışında memurluğa atanırsa üyeliği devam edebiliyordu.⁷⁶

3.3. Parlamantonun İşleyişi

İlk Osmanlı parlamentosu iki kanatlı olduğundan ikisinin işleyişine ilişkin süreçlerin ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir.

ve içtüzükleri incelenerek hazırlanan Meclis-i Meb’ûsan Nizamname-i Dâhilisi on altı bölüm ve yüz beş maddeden oluşmaktaydı. Meclis-i Meb’ûsan’da 22 Mart 1877’de müzakere edilmeye başlanan taslak, 13 Mayıs 1877 tarihinde padişah onayını alarak yürürlüğe girmişti. 1 Mayıs 1293 (13 Mayıs 1877) tarihli Heyet-i Meb’ûsan Nizamname-i Dâhilisinin tam metni için bkz. Servet Armağan, *Memleketimizde İç Tüzükler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972, ss. 47-89. On bir bölüm ve biri özel madde (madde-i mahsusa) olmak üzere yetmiş dört maddeden oluşan Heyet-i Âyan Nizamname-i Dâhilisi ise, 8 Eylül 1293’te (20 Eylül 1877) tarihinde yürürlüğe girmişti. Tam metni için bkz. Servet Armağan, “20 Eylül 1877 tarihli Ayan Meclisi İç Tüzüğü”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, 2011, s.181-198; Armağan, *Memleketimizde İç Tüzükler*, s. 89-107.

73 KE m. 46.

74 Bu nedenlerin neler olduğu hakkında KE’de ayrıca bir açıklama yapılmamıştır.

75 KE m. 74.

76 KE m. 62. Nitekim Lebib Efendi Muhakeme-i Hukuk ikinci kâtipliği üzerinde kalarak Hey’et-i A’yân üyesi olmuştur. Yine aynı şekilde Kostaki Müsürüs Paşa, Londra sefirligi üzerinde kalarak Hey’et-i A’yân üyesi olmuştur.

1.1.1. Meclis-i Mebusan'ın Çalışma Usulü

3.3.1.1. Başkanlık Divanının Oluşturulması

Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dâhilisi, meclis başkanı ve başkan yardımcılarını seçilinceye değin meclis üyeleri arasından en yaşlı vekilin başkanlığında, en genç iki vekilin kâtip olarak belirlenmesiyle geçici başkanlık divanı oluşturulup, meclis çalışmalarına öyle başlanacağını öngörmekteydi.⁷⁷ Vekiller kura yöntemiyle beş şubeden birine seçilirlerdi.⁷⁸ Her bir şube kendi azaları arasından yine kura ile beşer kişiden müteşekkil encümenler oluştururdu. Tutanağın oluşturulmasını teminen bu beş üyeden biri görevlendirilirdi.⁷⁹ Seçim bölgeleri incelenen vekillerin isimleri, meclis başkanlığına iletilirdi. Meclis başkanı kendisine bildirilen oyları genel kurulun oylamasına sunardı, genel kurul seçimin kurallara uygun yapıldığı kanaatine vardığı vekillerin üyeliğini onaylar ve konu başkan tarafından genel kurula izah edilirdi.⁸⁰

Vekillerin üçte ikisinin üyeliğinin kabul edilmesinin ardından meclis başkanı ve başkan yardımcılarının tespit edilmesi için seçim yapılmasına başlanırdı.⁸¹ Dâhili Nizamname'nin 8. maddesine göre başkanlık divanı bir başkan, iki başkan yardımcısı ile iki kâtipten müteşekkildi. 9. maddeye göre de başkan ve başkan yardımcılarını için üçer üye aday olarak seçiliyordu. Seçim gizli oyla yapılmıyordu. İlk iki turda mutlak çoğunluk sağlanamaz ise, üçüncü turda izafi çoğunlukla seçim gerçekleştiriliyordu. Eşitlik olması halinde kuraya başvuruluyordu. Başkanlığa ve başkan yardımcılığına hükümdar tarafından uygun görülenler irade-i seniyye ile açıklanıp görevlerine başlıyorlardı. Ayrıca Meclis üyeleri arasından dört kâtip seçilirdi.⁸² Bunlar dönüşümlü olarak ikişer ikişer meclis oturumlarında görev alırlardı.

3.3.1.2. Şube ve Encümenlerin Oluşumu ve Çalışma Şekli

Dâhili Nizamname'nin 2. maddesine atıfla başlayan 13. ve sonrasındaki maddeler (26. maddeye kadar) şubeler ve encümenleri düzenlemiştir. Buna göre her şube yukarıda açıklanan çalışma usulüne göre kendi içinde bir başkan ve bir kâtip seçerdi. Şubelerin çalışma süreleri iki aydı. Şubelerdeki müzakerelerde tutanak tutulur; üye sayısının yarısı bulunmadıkça oylama gerçekleştirilmezdi. Genel

77 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 1.

78 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 2.

79 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 3.

80 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 4.

81 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 7.

82 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 8.

kuruldan şubelere gönderilen tasarılar en geç bir gün içinde müzakere edilmeye başlanırdı. Her bir şubeden birer üye olmak koşuluyla beş üyeden müteşekkil bir encümen kurulacağı gibi işin önemine göre 15 üyeli encümen de olabilirdi. İki ayda bir şubeler yenilenince 10'ar üyeli iki encümen oluşturuluyordu. Bu encümenlerden biri tasarıları, diğeri Meclis-i Mebusan'a verilen dilekçeleri incelemekle görevliydi.⁸³

Ayrıca her yıl bütçe için on beş üyeli ayrı bir encümen oluşturuluyordu. Her encümen içlerinden bir başkan, bir kâtip, bir de mazbata muharriri (raportör) seçmeliydi. Encümenlerin düzenlediği raporlar meclis başkanlığına sunulurdu. Genel kurul isterse söz konusu rapor okunur ve aynı zamanda bunlar bastırılarak meclis üyelerine dağıtılırdı. Bir vekil en fazla iki encümene üye olabilirdi.⁸⁴

Encümenlere ve şubelere gidecek evrakın neler olduğuna başkan karar verirdi. Evrak hakkında son kararı ise genel kurul verirdi.⁸⁵

3.3.1.3. Yasama Faaliyetleri

Dahili Nizamname'nin 26., 27. ve 28. maddelerinde kanun tasarıları ve değişikliklerinin ne şekilde yapılacağı düzenlenmişti. Sadrazamlıktan meclis başkanlığına gönderilen yasa teklifleri gerekçeleri ile beraber meclis başkanı tarafından bastırılır, bunlar vekillere dağıtılıp, ilgili encümen ve şubeye gönderilirdi.

Eğer meclis üyeleri tarafından yeni bir kanun hazırlanması veya yeni düzenleme yapılması istenirse, önce gerekçeyi içeren bir önerinin meclis üyelerince meclis başkanına verilmesi, başkanın da bunu genel kurula sunması gerekliydi. Genel kurulda önce teklifin gündeme alınıp alınmaması tartışılırdı.⁸⁶ Şayet teklifin gündeme alınması yönünde karar verilirse teklif, şubeler yenilenirken oluşturulan özel encümene gönderilirdi. Encümen teklifi inceleyerek hazırladığı tutanağı genel kurula sunardı. Ardından teklif genel kurulda görüşülür ve oylamaya sunulurdu. Şayet genel kurul tarafından kabul edilirse, Şura-yı Devlet'e gönderilirdi. Bu süreç takip edildikten sonra iki ay geçmeden aynı konu ile ilgili yeni bir teklif gündeme alınmazdı.⁸⁷

Dâhili Nizamnamenin 35. maddesine göre aciliyet arz edenler haricinde her bir yasa teklifi beşer gün ara ile iki kez müzakere edilmeden oylamaya sunulamazdı.

83 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m.13 ve m.23. arasındaki hükümler.

84 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 24.

85 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 25.

86 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 27.

87 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 28.

Hükümetten meclis başkanlığına gönderilip bir encüme havale edilen kanun teklifi ile ilgili vekillerden biri ya da birkaçı değişiklik önerirse değiştirilmesini talep ettiği maddenin ne şekilde kaleme alınacağını ifade ettiği bir yazıyı meclis başkanlığına sunması gerekirdi.⁸⁸ Teklifin genel kurulda görüşülmesi esnasında ilgili maddeye gelindiğinde değişiklik teklifinde bulunan vekil gerekçesini açıklamakla mükellefti. Oya sunulan teklif kabul edilirse tartışılır, kabul edilmezse tartışılmadan söz konusu tekliften vazgeçilirdi.

Encümenler eliyle hazırlanan bir yasa teklifinde ilk müzakere sona erdikten sonra değişiklik önerileri yapılırsa, bu talepler encüme gönderilir ve bunlar basılarak ikinci müzakere sırasında mebuslara ulaştırılırdı. İkinci müzakere talep edilen değişikliğin gerekçesi izah edilirdi. Encümen üyeleri yapılan bu izahatlara yanıt verir ve ardından da oylama yapılırdı. Genel kurul değişiklik teklifini kabul ederse istek encüme havale edilirdi. Öneri sahibi isterse encüme gidip, görüşlerini açıklayabilirdi. Görüşmelerden sonra encümen tarafından hazırlanan rapor meclis başkanlığına sunulur, üyelere dağıtılırdı. Ardından da görüşme günü saptanır ve görüşmelere geçilirdi.⁸⁹

İlk müzakere teklifin geneline ilişkindi. Bu müzakerelerin ardından teklifin maddelerinin teker teker müzakere edilip edilmeyeceği hususu genel kurulun onayına sunulur; maddelere geçilmesi benimsenirse teklifin genel olarak kabul edildiği ortaya çıkmış olurdu. İkinci müzakere her bir madde ayrı ayrı değerlendirilir, değişiklik teklifleri ya benimsenir ya da reddedilirdi.

Ayrıca bir yasa önerisi veya bir teklif aciliyet arz ediyorsa hükümet üyelerinden birinin veya vekillerden birinin bu yönde yazılı bir talebi yazılı olarak Başkanlığa ilemesi gerekirdi. Başkan, söz konusu talebi genel kurula sunardı. Şayet kabul edilirse talep ilgili encüme veya şubeye iletilirdi. Bu türden teklifler yalnızca bir defa müzakere edilirdi.⁹⁰

3.3.1.4 Denetim Faaliyetleri

KE'de vekillerin sadece yasa yapım sürecinde görev almaları söz konusu olmayıp, hükümeti denetleme görevleri de bulunmaktaydı.⁹¹ Nitekim KE'nin 31.

88 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 34.

89 İhsan Güneş, *Türk Parlamentosu Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1, TBMM Vakfı Yayınları, No: 14, Ankara, 1997, s. 97.

90 a.k., s. 98.

91 İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanında parlamenter denetim sürecinde bazı mebusların etkinliklerinin incelendiği bir çalışma için bkz. Ömer Faruk Gençkaya ve Osman Nihat Bişgin, "I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanında Parlamento Denetiminde Öne Çıkan

maddesi uyarınca vekillerden birinin, Heyet-i Vükela'dan bir konuda açıklama istemesi halinde bunu gerekçesi ile birlikte meclis başkanlığına iletmesi gerekirdi. Talep oylanmak üzere genel kurula sunulurdu; kabulü halinde bir gün tayin edilir, izahat yapması talep edilen hükümet üyesinin ya da onun tayin edeceği başka birinin meclisin bu oturumuna katılması sağlanırdı. İstenilen açıklama yapıldıktan sonra, istekte bulunan vekil ve diğer vekiller görüşlerini açıklardı. Daha sonra da görüşmelerin yeterliliği noktasında oylama yapılırdı. Ancak 38. maddeye göre, soruya muhatap olan hükümet üyesinin yanıtını süresiz olarak erteleme hakkı vardı. Ayrıca hükümet üyesinin Meclis'te sorumlu sayılması halinde dahi Dîvan-ı Âlî'ye gönderilmesinin nihai olarak padişahın onayına tabi olması, söz konusu meclis denetimini tartışmalı kılmaktaydı.⁹²

Bunun yanı sıra vekillerden biri veya birkaçının bir Heyet-i Vükela üyesinin görev alanı dâhilindeki hususlardan şikâyetçi olması durumunda, hazırladığı/hazırladıkları bir önergeyi meclis başkanına vermesi/vermeleri gerekiyordu. Teklifin genel kurulda okunmasının ardından iletileceği şube, çoğunluk oyları ile tespit edilirdi. Bu saptamadan sonra başkan en geç üç gün içerisinde söz konusu teklifi ilgili şubeye göndermekle yükümlüydü. Şube kendisinden şikâyet olunan hükümet görevlisini sorgulardı; sorgunun sonunda şikâyetin tetkiki yönünde çoğunluğun oyuyla karar verilmesi durumunda bir kararname hazırlanır ve genel kurulun onayına sunulurdu. Genel Kurul gerek görürse açıklama yapması için ilgiliyi çağırabilirdi. Açıklamalar sonucunda oylama yapılır, kararname üçte iki çoğunlukla kabul edilirse yargılanması isteği sadrazama bildirilirdi.⁹³

3.3.1.5. Halkın Taleplerinin İncelenmesi

Dilekçe hakkı KE'nin 14. maddesinde düzenlenmişti. Buna göre, Osmanlı tebaası bu haklarını bireysel veya toplu olarak kullanabilirlerdi. Halkın dilekçe hakkı sadece şahsi konularla sınırlı değildi; bu hakkın umuma ilişkin, yani kamuyla ilgili konularda da kullanılması mümkündü. Dilekçeler için merciiine verilebildiği gibi, halkın aynı zamanda Meclis-i Umumiye de müddei sıfatı ile imzalı dilekçe vermeye ve memurların fiillerinden şikâyete yetkileri vardı.⁹⁴

Halk Meclis-i Mebusan'a bir konu hakkında bireysel bir dilekçe verebilirken; toplu olarak da dilekçe verebiliyordu. Ancak dilekçeler doğrudan olmayıp vekil-

Mebuslar", *Yasama Dergisi*, S. 44, 2021, s. 11-42.

92 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...*, s. 108.

93 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi, m.32.

94 KE m. 14.

ler aracılığıyla verilebiliyordu.⁹⁵ Meclis başkanı bu dilekçeleri, dilekçe encümenine gönderirdi. Dilekçeler, üç sınıfa, ancak farklı esasa göre sınıflandırılıp işleme konulurdu: Birincisi, hükümet üyelerinden birine gidecek olanlar, ikincisi hem hükümet üyelerinden biri hem de genel kurul tarafından incelenmesi gerekenler, üçüncüsü ise hükümete veya genel kurula sunulmasına gerek olmayanlar idi.⁹⁶ Dilekçe encümenine gelen dilekçelerin haftalık cetvelleri çıkartılır ve sonuçları vekillere bildirilirdi.⁹⁷ Genel kurulca ele alınan dilekçeler oy çokluğu ile karara bağlanırdı. Hükümet üyelerine gönderilen dilekçelere ise on beş gün içinde cevap verilmesi gerekirdi.⁹⁸

3.3.1.6 Oylama İşlemleri ve Özel Nisaplar

Yine Dâhili Nizamnameye göre, genel kurulda oylama üç türlü yapıldı:⁹⁹

- Özel işaretle: Ayağa kalkarak ya da el kaldırarak.¹⁰⁰
- Ad okuma (Açık oylama): Bu yöntemde meclis çalışanları oy sandıklarını vekiller arasında dolaştırırken, kabul oyu için üzerlerinde vekillerin adları yazılı beyaz oy pusulası; red oyu içinse yine adlarının yazılı olduğu kırmızı oy pusulası oy sandığına atılırdı.¹⁰¹
- Gizli oy: Teklifi kabul ediyorlar ise beyaz yuvarlağı; reddediyorlarsa kırmızı yuvarlağı sandığa atıyorlardı.¹⁰²

Açık oylama yapılması için on beş vekilin imzasını içeren bir teklifin bulunması gerekirdi. Gizli oylama için ise yalnızca bir milletvekilinin talebi bile yeterliydi.¹⁰³

Yasa teklifleri madde madde oylanırken, bütçe yasası fasıla fasıla oylanırdı. Her bir yasanın tüm maddeleri oylandıktan sonra yasanın tümü bir daha oylanırdı.¹⁰⁴

95 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilisi, m.44.

96 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.47.

97 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.48.

98 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.50.

99 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.57.

100 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.58.

101 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.61.

102 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.62.

103 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.60.

104 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.69.

Üyelerin yarısından bir fazlası bulunmadıkça görüşmelere başlanmazdı. Nitelikli çoğunluk gerektirmeyen mevzularda toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile karar alınırdı. Ancak oy verme sırasında dahi yarından bir fazla vekil bulunmıyordu. Eşitlik durumlarında başkanın oyu belirleyici oluyordu.¹⁰⁵

Hükümet üyelerden biri hakkında Ayan veya Mebusan Meclisi üyelerinden birinin ithamına ilişkin teklifler üçte iki çoğunluk gerektirirdi. Yine aynı şekilde KE'nin değiştirilmesine ilişkin teklifler için de üçte iki çoğunluk gerekmektedir.¹⁰⁶ Görüleceği üzere, Kanuni Esasi değişikliği için nitelikli çoğunluk aranmasından ötürü Kanuni Esasi sert bir anayasa olarak kurgulanmıştır.

Meclisteki toplantıları meclis başkanı açar ve düzeni sağlardı. Meclis başkanından izin almadan kimse konuşmazdı.¹⁰⁷ Söz almayı talep edenlerin isimleri kaydedilir ve sırayla söz verilirdi. Yasa teklifi görüşülürken teklifin ait olduğu encümenin sözcüsü konuşmadıkça diğer üyelere söz verilmezdi.

Tartışmaların sertleşmesi halinde ise başkanın müdahalesi işe yaramaz ise oturma bir saat ara verilebilirdi. Bu arada vekiller şubelerine çekilir, bir saat sonra oturuma tekrar başlanırdı. Her şeye rağmen düzen sağlanmamışsa oturum ertesi güne ertelenebilirdi.¹⁰⁸

Hükümet üyelerinden biri ya da on beş vekilin vereceği dilekçeyle oturumun kapalı yani gizli yapılmasına karar verilebilirdi. Bu takdirde salondaki (varsa) vekil olmayanlar çıkarılır, oturumun gizli yapıp yapılmayacağı oylanırdı. Gizli görüşme bittikten sonra açık görüşmelere geçmek için bir oylama daha yapılırdı.¹⁰⁹ Kapanıştan önce başkan bir sonraki toplantının gün ve saatini, görüşülecek konuları üyelere duyururdu.

Vekillerin bir yere gitmeleri genel kurulun iznine tabiydi. Acil durumlarda yazılı olarak meclis başkanlığına başvurabilirlerdi. Ardı ardına altı kez toplantılara katılmayan, şube ve/veya encümenlerde yer almayan izinsiz sayılır ve izinsiz sayılanlar yayımlanırdı.¹¹⁰

Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi'nin 101. maddesi gereğince, Meclis-i Mebusan'a gönderilen yasa teklifleri burada kabul edilmedikçe Meclis-i Ayan'a gönderilmezdi. Meclis-i Mebusan'dan gelen tekliflerde Meclis-i Ayan bazı deği-

105 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.70.

106 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.71.

107 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.80.

108 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 84.

109 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 85.

110 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m. 88.

şiklikler yapılmasını talep ederse, teklifi Meclis-i Mebusan'a tekrar gönderirdi.¹¹¹ Meclis-i Mebusan da geri gelen teklif için bir encümen oluştururdu. Bu encümen Meclis-i Ayan heyeti ile ortak çalışırdı.¹¹² Bu encümende görev alacak vekiller, seçimle belirlenirdi. Seçilen vekilin bu görevden çekilme hakkı vardı. Bu takdirde çekilme dilekçesi meclis başkanınca, sadrazamlığa iletilirdi.

1.1.2. Meclis-i Ayan'ın Çalışma Şekli

1.1.2.1. Başkanlık Divanının Oluşturulması

Meclis-i Umumi'nin bir kanadını oluşturan Heyet-i Ayan'ın üye sayısı Heyet-i Mebusan'ın üçte biri kadar olmak zorundaydı ve üyeleri güvenilir ve hizmetleriyle tanınan kişiler arasından padişah tarafından atanmaktaydı.¹¹³

Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi'ne göre Ayan Meclisi'nin bir başkan, bir başkan yardımcısı, iki kâtip üyesi vardı.¹¹⁴ Başkan ve başkan yardımcısı Ayan üyeleri arasından padişah tarafından atanırdı ve görev süreleri bir yıldır.¹¹⁵ İlk toplantıda en genç iki üye kâtip belirlenir; ancak daha sonra seçimlerle asıl kâtipler belirlenirdi.

1.1.2.2. Encümenlerin Oluşumu ve Çalışma Yöntemi

Heyet-i Ayan'a gönderilen teklifler ve belgeler, öncelikle Heyet-i Ayan içerisinde konusuna göre oluşturulan bir encümene gönderilirdi. Encümenler beşer üyeden müteşekkildi; ancak işin niteliğine göre yedi ya da dokuz üye de olabilir.¹¹⁶ Encümenlerin üye ve kâtip seçimleri de gizli oyla yapılırdı. Encümen üyeleri belirlendikten sonra, aralarından bir başkan, bir de mazbata muharriri seçerlerdi. Bununla birlikte, Ayan Meclisi başkanı istediği encüme başkanlık yapabiliirdi. Heyet-i Ayan üyeleri en çok iki encümende görev alabiliirdi.¹¹⁷

111 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilîsi, m. 102.

112 Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilîsi, m. 102.

113 KE m. 60.

114 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.1.

115 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.2.

116 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.7.

117 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.11.

1.1.2.3. Yasama Faaliyeti

Heyet-i Mebusan'dan Heyet-i Ayan'a iletilen yasa teklifleri, Heyet-i Ayan genel kurulca gerek görülürse okunur, sonra başkan bu teklifi gerekçesiyle birlikte bastırır, üyelere dağıtır ve teklif ilgili encüme havale edilirdi. Encümen kendine gönderilen teklifleri şu kıstaslara göre incelerdi: Dinî hükümler, padişah hakları, özgürlükler, KE'ye uygunluk, ülke bütünlüğü, iç güvenlik, ülke savunması, özel ahlaka uygunluk açısından.¹¹⁸

Gelen yasa teklifleri, benimsenmesinin ardından başkan tarafından sadrazamlığa gönderilirdi. Öte yandan Heyet-i Mebusan'dan gelen yasa tekliflerinde değişiklikler yapılması gerekli görülür ve bu değişikliklerin birlikte ele alınması Heyet-i Mebusan tarafından istenirse Heyet-i Ayan üyeleri bu maksadı haiz bir encümen oluştururdu. Mebusan'dan ve özel Encümen olarak belirlenen Heyet-i Ayan'dan belirlenen üyeler bir araya gelerek ortak bir metin hazırlar ve bunu meclislerine sunarlardı.

Encümenler de Heyet-i Mebusan encümenlerine benzer bir şekilde çalışırlardı. Encümenlerce hazırlanan raporlar bastırılarak üyelere dağıtılırdı. Bir yasa teklifinin beşer gün arayla iki defa tümüyle okunmadan ve tartışılmadan kabul ya da reddi için oylama yapılmazdı.¹¹⁹ İlk tartışma teklifin görüşülüp görüşülmemesi konusunda yapılırdı. Burada maddelere geçilmesine karar verilirse, maddelere geçilirdi. İkinci görüşmeye "geçiş" denilmekteydi. Bu aşamada her madde tek tek görüşülüp oya sunulurdu.¹²⁰

Bütçe, kesin hesap yasası ve bölgelerin ekonomik anlamda geliştirilmesine ilişkin teklifler bir kez görüşülürdü. Ayan meclisinde görüşülen teklif hükümetten gelmişse o teklifi savunmak için hükümet üyelerinden, müsteşarlardan ya da Şura-yı Devlet'ten görevlilerin bulunması zorunlu idi. Bu görevlilerin, teklifi Heyet-i Mebusan'da da savunmuş kişiler olması zorunlu idi.¹²¹

Bir kanun teklifinin veya önerinin acilen görüşülmesi talep edilirse hükümet üyelerinden birinin, teklif sahibinin veya üyelerden herhangi birinin başkanlığa yazılı olarak başvurması gerekmekteydi. Başkan söz konusu talebi genel kurula sunar, genel kurulun kabul etmesi halinde sunulan ilgili encüme gönderilirdi. Konu ile ilgili oluşturulmuş bir encümen yoksa bir encümen oluşturulurdu. Öte yandan encümeden genel kurula sunulan teklifler bir defa müzakere edilirdi.¹²²

118 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.15.

119 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.16.

120 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.18.

121 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi m.20.

122 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 13.

1.1.2.4. Halkın Taleplerinin İncelenmesi

Vatandaşlar da adlarını, unvanlarını ve ikametlerini belirtmek kaydıyla Heyet-i Ayan'a dilekçe verme hakkına sahipti.¹²³ Bu dilekçeler ya doğrudan ya da bir ayan aracılığıyla başkanlığa sunulurdu. Gelen dilekçeler, başkan tarafından dilekçe encümenine sevk edilirdi. Encümen de gelen dilekçeleri hükümet üyelerine gönderilmesi gerekenler, genel kurula gönderilmesi gerekenler ile bunların her ikisine gönderilmesi gerekenler şeklinde tasnif ederdi. Ayrıca dilekçe encümeni her hafta kendisine ulaşan dilekçelerle ilgili bir gösterge ile Heyet-i Ayan'ı bilgilendirirdi. Heyet-i Vükela üyelerine gönderilen dilekçelerin on beş gün içerisinde cevaplanması gerekiyordu.

1.1.2.5. Oylama İşlemleri ve Özel Nisaplar

Heyet-i Ayan genel kurulunda görüşülen konular oy çokluğu ile kabul edilir ya da edilmezdi. Oylamalar ise açık veya gizli olabilirdi. Oturumları başkan yönetirdi. Kâtip üyeler ise zabıtların hazırlanmasından sorumluydu. Tıpkı Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi üyelerin yarısından bir fazlası hazır bulunmadıkça oturum açılmazdı. Üyeler başkanın müsaadesi olmadan söz alamazdı; söz almak ya da genel kurula hitap etmek isteyenlerin adlarını kâtiplerce tutulan sıraya kaydettirmeleri gerekmektedir. Söz hakkı bu sıraya göre verilir.¹²⁴ Konuşmak isteyenlerin konusu bir yasa teklifi ile ilgiliyse encümen tutanağı başkanlığa ulaşmadan kimseye söz hakkı verilmezdi.

Başkan oturumu kapatırken görüşmelerin yeterliliğini oya sunardı. Üyeler görüşmeleri yeterli görürse oturum kapanır; görmezlerse görüşmeler sürdürülürdü. Görüşmeler esnasında karışıklık yaşanır ya da düzen bozulursa başkan üyeleri ihtar ederdi, buna rağmen düzen sağlanamazsa başkan ayağa kalkıp oturuma ara vereceğini söylerdi. Karışıklık hâlâ dinmediyse oturuma bir saat ara verilir. Meclis çalışmaları esnasında düzensiz davranışlar sergileyenlere Dâhili Nizamname'nin ilgili hükmü uyarınca ceza verilir.

Meclis oturumu bitirmeden ertesi toplantının gününü, saatini ve konuşulacak konusunu üyelere bildirirdi.¹²⁵

Son olarak ifade etmek gerekir ki, Heyet-i Ayan'da yapılan görüşmelerin tümü gizliydi. Bu görüşmelere Heyet-i Vükela üyelerinden ya da onun görevlendirdiği uzman kişilerden ve Heyet-i Ayan tarafından davet edilen vekillerin haricinde hiçbir kişi katılamazdı.¹²⁶

123 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 21.

124 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 54 ve m. 55.

125 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 62.

126 Hey'et-i Ayan Nizamname-i Dâhilîsi, m. 71.

1.3. İlk Osmanlı Parlamentonun Kapatılması ve Birinci Meşrutiyet'in Sona Ermesi

Dönemin popüler akımı milliyetçiliğin etkisiyle Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Slav kökenli tebaasına yönelik himayeci siyaseti, Sırp ve Bulgarların yoğun olarak yaşadığı Balkan coğrafyasında ciddi karışıklıklara yol açmış ve Osmanlı Devleti'ni bu milletlerin bağımsızlık talepleriyle mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Konuyla ilgili olarak İngiltere'nin önderliğinde 23 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanmıştır. Bu konferans sürerken Birinci Meşrutiyet'in ilan edilmiş olması, yabancı güçlerin gayrimüslim tebaasına ilişkin baskılarını bir nebze hafifletmişse de, Rusya'nın Balkanlardaki siyasetini değiştirmesinde etkili olamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ve Rusların Bulgaristan'ı aşarak İstanbul yakınlarına kadar gelmesiyle İmparatorluk ciddi bir sıkışmışlıkla karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan bu menfi gelişmeler ve bunların Meclis-i Meb'ûsan'daki yansımaları, Osmanlı parlamentolarının kade-rinde de etki etmiştir.

Mersin vapurunun Ruslar tarafından kaçırılması Meclis'in gündemine oturmuş ve savaşın kötü gidişi ile birleşerek Mecliste sert tartışmalara neden olmuştu. Özellikle 14 Ocak 1878 yılında başlayan oturumda, Suriye mebusu Halil Ganem, bir Atinalı yargıcın "*Ey Atina halkı! Siz nutuklarla uğraşırken, düşman kaptıya dayandı*" sözlerini hatırlatmasıyla şiddetli tartışmalar yaşanmış; Meclis ile Hükümet arasında gerilim çok yüksek boyutlara ulaşmıştır.¹²⁷ Nitekim bu buhranlı dönemde II. Abdülhamid, Mecliste yükselen seslerden dolayı sıklıkla sadrazam ve başvekil değiştirmek durumunda kalmıştır. Sadrazam İbrâhim Edhem Paşa'nın azli ve yerine Ahmed Hamdi Paşa'yı getirilmesi, Osmanlı-Rus harbinde alınan ağır yenilgi üzerine Meclis-i Meb'ûsan'da pâdişâh ve Heyet-i Vükela'ya yönelik eleştirel seslerin yükselmesi nedeniyle gerçekleşmişti. Ayrıca 'sadrızamlık' unvanının 'başvekil' olarak değiştirilmesi II. Abdülhamid ve Meclis arasındaki gerilimin bir diğer nedeni olmuştur.¹²⁸ Nitekim Sultan II. Abdülhamid 4 Şubat 1878 tarihinde Ahmed Vefik Paşa'yı¹²⁹ "başvekil" tayin etmiştir. Ahmed Vefik

127 Güneş, *Türk Parlamento Tarihi...*, s. 197.

128 Esasında sadrazama başvekil sanının verilmesine ilişkin değişiklik ilk olarak II. Mahmud dönemindeki reformlar kapsamında yapılmıştı. Sadrazam Rauf Paşa'nın unvanı II. Mahmud tarafından 30 Mart 1838 tarihli bir hatt-ı hümayunla "başvekil" olarak değiştirilmişti. Bu unvan II. Mahmud'un ölümünün ardından 3 Temmuz 1839'da Hüsrev Paşa'nın Sultan Abdülmecid tarafından sadrazam tayin edilmesiyle sona ermiş ve böylece kısa bir dönem yürürlükte kalan başvekalâet ortadan kaldırılarak sadrazamlık yeniden ihdas edilmişti. Bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 26-28.

129 Aynı zamanda bu dönemde Ahmed Vefik Paşa'nın Maarif ve Dâhiliye nâzırlıkları da üzerindeydi.

Paşa liderliğindeki kabine, kuruluşunun ilk günlerinde başta başvekillik unvanı olmak üzere muhtelif formaliteler bağlamında ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Meclis-i Meb'ûsan, Osmanlı'nın âdeta bir ölüm kalım savaşı verilmekteyken sadâret unvanının başvekilliğe dönüştürülmesini -böyle bir unvanın Kanûn-ı Esâsî'de mevcut olmadığı gerekçesiyle- kabul etmemiş ve bu sebepten ötürü hükümetin meşruluğunu tanımak istememiştir.¹³⁰

Mebusların hükümeti denetleme çabaları da hükümet ve meclis arasındaki diğer önemli bir gerilim nedeni olmuştur. Nitekim savaşla birlikte bu denetim ve meclis müdahalesinin dozu da artmıştır. Zira savaşla ilgili cereyan eden krizler padişah tarafından sadece Yıldız Sarayı'nda (A'yân ve Meb'ûsan Meclis başkanları ve ikişer üyesinden, eski ve yeni hükümet üyelerinden) oluşturulan kırk üç kişilik özel mecliste görüşülmeye başlanmıştı. Bu durum Meclis'i alabildiğine rahatsız etmişti. Ancak parlamentonun kapatılmasına neden olan asıl ve görünen olay ise şu olmuştur: Bahsi geçen bu özel mecliste sadrazam, 'örs' ve 'çekiç' metaforlarını kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ve Rusya arasında kaldığını, ifade etmiştir. O sırada Meclis-i Meb'ûsan temsilcisi Ahmet Efendi ise hükümeti doğrudan eleştiren şu çıkışı yapmıştır: “*Siz bizim fikrimizi pek geç soruyorsunuz. Felaketin önünü almak mümkün olduğu zaman bize suret-i ciddi-yede müracaat etmeliydiniz. Meclis-i Meb'ûsan kendi malumatı haricinde olarak husulüne sebebiyet verilen bir halden dolayı mes'uliyeti asla kabul etmez...*”. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Said Paşaya “Şu herife bir cevap ver; heyet işitsin” demiştir. Said Paşa, Ahmet Efendiye izahatta bulunurken, Padişah araya girerek “*Ben, millet ve devletimin hukukunu izâa etmedim. Benim başıma gelen vakai, ecdadımdan hiç bir padişahın zamanında vaki olmamıştır Devletimin izmihlalinden en ziyade ben hissedar-ı felaket olacağım ve en çok hukuku ben terk edeceğim. Bu adamın vukuat-ı salifeye aff-ı makal ile şu heyet içinde makamıma söylediği sözleri hiç bir vech ile kabul etmem. Ben şu mes'elede vazifemin icrasına ikdamımdan dolayı milletimden mükâfat beklerdim. Millet-i ikna ve müessesat-ı ahrarane ihdas edilerek islahat icrasına çalışan pederim Abdülmecid'in irsine iktifa etmek istemekle meğer yanılmış imişim. Ba'dema Ceddim Sultan Mahmud'un irsini takip edeceğim. O'nun gibi ben de şimdi anlıyorum ki Cenab-ı Hakkın muhafazasını bana tevdi ettiği akvamı kuvvetten başka hiçbir şeyle yürütmek kabil olmayacak*” diyerek Meclisi terk etmiştir (13 Şubat 1878).¹³¹ Ertesi gün hükümet, Padişaha Meclis-i Umumi'nin kapatılmasını önermiş, Padişah da bu öneriyi, KE'nin 7. maddesinin kendisine tanıdığı parlamentoyu zamanından önce açma ve kapatma yetkisi dâhilinde değerlendirerek Meclis-i Umumi'yi kapatmış-

130 Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 148.

131 Güneş, *Türk Parlamento Tarihi...*, s. 220.

tır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin ilk meşrutiyet tecrübesi sadece elli birleşimden sonra¹³² 28 Haziran 1877'de son bularak otuz yıl sürecek olan mutlakiyet rejimi dönemi başlamıştır.¹³³

SONUÇ

Devletin kurtuluşunun Batı'ya yönelmesine bağlı olduğu fikrinin Osmanlı aydın ve bürokratları arasında yaygınlık kazanması ve Tanzimat'tan itibaren -kesintili olmakla birlikte- devletin yönetiminde bu zihniyetteki kişilerin yer alması, 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı parlamentosunun toplanması ile sonuçlanacak süreçte kuşkusuz belirleyici dinamiklerden biriydi.¹³⁴ Bu tarihten itibaren artık, yürütme gücünün (yani padişahın ve onun belirlediği Heyet-i Vükela'nın) yanında Meclis-i Umumi de siyasi denkleme kendine yer bulmuştu. Bu yönüyle KE ve bu Anayasa bağlamında teşkil ettirilen Osmanlı Parlamentosu'nun, uzun soluklu Osmanlı yönetim geleneği olan monarşiden meşruti monarşiye evrilme noktasında önemli kilometre taşlarını teşkil ettiği aşikârdır. Nitekim 1876 KE'si her ne kadar padişahın iradesiyle teşkil ettirilen bir kurulun çalışmalarıyla ortaya çıksa da Anayasada ortaya konulan yasama gücü, parlamento ekseninde konumlanıyor ve Osmanlı siyasal sisteminde bir ilki temsil ediyordu. Ancak Birinci Meşrutiyet dönemi, yürütmenin hem Meclis'le ilişkisi hem de kendi unsurları yani padişahın ve Heyet-i Vükelanın aralarındaki ilişkileri bağlamında sürekli bir devinim ve kuvvet kaymaları ile dolu bir zaman dilimi olmuştur. Nihayetinde İmparatorluğun dış siyasetinde yaşanan sıkışmışlık neticesinde II. Abdülhamit'in parlamentoyu tatil etmesiyle kesintiye uğramış, KE ise bu süreçte ilga edilmemişse de işlevsiz kalmıştır.

132 Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 33.

133 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 113-117. İmparatorluğun zorlu günleri Meclisin kapanmasının ardından da şiddetlenerek devam edecektir. Nitekim 3 Mart 1878'de Rusya ile Osmanlı imparatorluğu açısından son derece ağır şartları haiz Ayastefanos Antlaşması imzalanmak zorunda kalınacak; ancak bu defa Rusya'yı Balkan coğrafyasında tek güç haline getiren bu anlaşma Batılı devletler açısından kabul edilemez bulunduğu için Avusturya'da bir konferans düzenlenmesi gündeme gelecektir. Nitekim Berlin'de düzenlenen konferans sonrasında 13 Haziran 1878'de Berlin Antlaşması imzalanacak ve böylelikle Avrupalı devletlerin süregelen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü siyaseti büyük darbe alacaktır.

134 Şükrü Hanioğlu, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri", *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM, Ankara, 2022, s. 109.

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara 2022, ss.73-108.
- Ahmad, Feroz - Dankward A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 4-5 (1975-1976), ss. 245-284.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.
- Akşin, Sina, “Sened-i İttifak ile Magna Carta’nın Karşılaştırılması.” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992, ss 115-123.
- Akün, Ömer Faruk, “Ahmed Vefik Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, ss. 143-157.
- Akyıldız, Ali, “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, ss. 209-222.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- Alkan, Mehmet Ö., *Osmanlı’dan Günümüz Darbeler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- Alkan, Mehmet Ö., “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyona Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)”, *Anayasa Yargısı*, C. 22, S. 1, ss.133-165.
- Arapyan, Kalost, *Rusçuk Ayanı Mustafa Paşa’nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, (Çev. Esat Uras), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943.
- Armağan, Servet, “20 Eylül 1877 tarihli Ayan Meclisi İç Tüzüğü”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, 2011, ss.181-198.
- Armağan, Servet, *Memleketimizde İç Tüzükler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972.
- Aydın, Mehmet Akif, “Kânûn-ı Esâsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, ss. 328-330.

- Baykal, Bekir Sıtkı, “Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler”, *Belleten*, C. 24, S. 96, 1960, ss. 601-63.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Beydilli, Kemal, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, Ankara, 2013, ss. 430-433.
- Bilim, Cahit, “Ebubekir Ratıb Efendi, Nemçe Sefaretnamesi”, *Belleten*, C.54, S. 209, 1990, ss. 261-296.
- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Reform, 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- Easton, David, *A System Analysis of Political Life*, Wiley, New York, 1965.
- Eldem, Edhem, “Resimli Basında 1876 Darbesi”, Osmanlı'dan Günümüz Darbeler, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 32-40.
- Eyice, Semavi, “Gaspere Trajano Fossati”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, ss. 170-173.
- Gençkaya, Ömer Faruk - Osman Nihat Bişgin, “I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanında Parlamento Denetiminde Öne Çıkan Mebuslar”, *Yasama Dergisi*, S. 44, 2021, ss. 11-42.
- Giddens, Anthony, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, University of California Press, Berkeley, 1984.
- Gözler, Kemal, *Kurucu İktidar*, Ekin, Bursa, 2016.
- Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin, Bursa, 2019.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, No: 14, Ankara, 1997.
- Hanioglu, Şükrü, “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemelik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, ss. 109-115.
- Kanun-ı Esâsî, Anayasa Mahkemesi, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-kânûn-i-esâsî/> (Erişim Tarihi: 27.10.2022)
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876*

- 1907), C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Koçak, Cemil, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 72-82.
- Kunt, Metin, “Siyasal Tarih (1600-1789)”, *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, (Der. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Laswell, Harold, *Politics: Who Gets What, When, How*, Whittlesey House, New York, 1936.
- Mardin, Şerif, “Fransız Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, ss. 45-64.
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 43-53.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz’er Türköne vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Okandan, Recai Galip, *Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1940.
- Olgun, Kenan, “Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri”, *İlmî Araştırmalar*, S. 7, 1999, ss.157-175.
- Ortaylı, İlber, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (Der. Hamit Emrah Beriş), TBMM Yayınları, Ankara, 2022, ss.64-72.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, ss.54-100.
- Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1993.
- Shaw, Stanford - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*,

- C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul 1983.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılulaşma Hareketleri*, Arba Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdâr Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1942.
- Yeşil, Fatih, "III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar", *Bellekten*, C. 76, S. 275, 2012, ss.75-146.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- "Siyasal ve Toplumsal Olaylar Kronolojisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 6, İstanbul, 1985, ss. 1453-1472.